# ŞAMANİZM VE ESKİ TÜRK DİNİ

## SHAMANİSM AND OLD TURKİSH RELİGİON

Sadettin GÖMEÇ*

***ÖZET***

*Çağlar içerisindeki, büyük Türk milletinin tarihine şöyle bir baktığımızda belki de dünyada en fazla din değiştiren milletlerden biri olduğu görülür. Buna rağmen girmiş oldukları dinlerin de en ateşli savunucuları yine Türkler olmuştur. Hatta zaman zaman kendi kardeşleriyle bile savaşmışlardır. Ancak ne kadar dine girersek girelim, sosyal hayatımızda eski Türk dininin izlerini silmek mümkün olmamıştır. Türk Milletinin hayatına bu kadar tesir eden olgu üzerine de ister istemez araştırmacılar eğilmişler ve kendilerine göre neticeler çıkarmışlardır. Bugüne kadar yapılan incelemelerde aşağı yukarı araştırmacıların takıldıkları nokta, eski Türk dini Şamanizm miydi? değil miydi? olmuştur. İşte biz bu incelememizde, tarihî belgelerden de yola çıkarak, Şamanizm nedir? Kök Tengri Dini ne demektir? İlkeleri nelerdir? konusu üzerinde durarak, okuyucuyu aydınlatmaya çalıştık.*

***Anahtar Kelimeler;*** *Türk, Din, Şamanizm, Kök Tengri.*

*ABSTARCT*

*Glancing through the history of the Great Turkish Nation, İt was observed that Turkish Nation was one of the nations which had many conversions in the world. But the Turks became the worst ordent defenders of the religions they admitted.Owing to this reason, they fighted their comrades far their religious feelings at times.However religion we admitted, İt wasn't possible to erode the effects of the old Turkish religion upon our social life.The scientists, willingly or unwillingly, focus on this phenomena and produced results themselwes. İn ali analysis up to date, the most importent Question was, " was Şamanizm the old Turkish religion or not?". İn our preseni analysis, We tried to shed some light on Şamanizm and İts principles depending on the historical documents.*

*Key Words; Türk, Religion, Şamanizm, Kök Tengri.*

Din; yol, inanç sistemi, bir inancın uyulması gereken kaidelerinin tamamıdır. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başlar. Eski Türk dininin de esaslarını kavrayabilmek için Türk töresi, ve geleneklerinin araştırılmasıyla beraber, rahmetli A.İnan'ın da dediği gibi, tarihin derinliklerine kadar inmek gerekir.

Bugün Samanlık olarak bilinen, fakat bizim din adamlarından dolayı Kamlık diyebileceğimiz, eski Türk dini veya Kök Tengri Dini ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğunu söylemek mümkün değildir. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydeydi.

Bizde eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmaları bilindiği gibi Ziya Gökalp yapmıştır. Ona göre eski Türk dinine "Toyonizm" veya "Nom" denilmelidir. Nom kelimesinin de Tarih-i Cihangüşa'da "Türk dininden olanlara Nomiyan" denilmesine bağlanmaktadır. Yine Cihangüşa'nın bildirdiğine göre, hakan huzurunda Nomilerle Kamlar imtihan olmuşlar ve Nomiler Kamları mağlup etmişlerdir. Cüveyni Nomilerin "Nom" adlı bir de kitaplarından bahsetmektedir[1]. Bize göre Tarih-i Cihangüşa'da bahsedilen Maniheizm olsa gerek. Çin kaynaklarının bilgilerine göre, Kök Tengri Dini birtakım dini

(Doç. Dr.) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü( Genel Türk Tarihi Ana Bilimdalı) Öğretim Üyesi

[1] Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi,** Haz. K.Y.Kopraman-İ.Aka, Ankara 1976, s.40-41.

törenlerin muayyen bir düzen içerisinde ifa edildiği bir sistemdir. Hunlardan sonra Türk Devletinin başına geçen Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar devam ettirilmiş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Onlar kurbandan sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi.

Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sırıklara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Merkezleri kutlu Ötüken olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi

Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hakim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu. İç Asya'da ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, bu Tabgaç hükümdarlan himaye ettiler. Kağan kendisini Buda'nın müridi kabul ettiği için, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Belki Tabgaçlar, Budizmin milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlileştiler, ama Tabgaçlar budist sanatta yeni bir devir olan Wei San'atının geliştiricisi oldular. Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kağan da (572-581), Budizmi kabul ederek, Türklerin arasına budistliği yeniden sokmuştu. Kuzey Chou Devletinde, İmparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin ünlü misyoneri Hintli Jinegupta, müritleriyle beraber Kök Türklere sığınmış ve burada on yıl kalmıştı.. Bu sırada Budizmin bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber; birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye çevrilmiş, budist tapınakları ve manastırları kurulmuştu[2]. Taspar Kağan tahta çıktığında Kök Türk Kağanlığı en kudretli çağında bulunuyordu. Emrindeki ordunun sayısı yüzbinleri geçiyor ve bu kuvvetle Çin'e korku salıyordu. Çin elçileri çeşitli vesilelerle Türk başkentine geldikleri zaman onlara "oğullarım" diye hitap ediyordu. Bilge Kağan da (716-734) Taspar Kağan gibi bir hataya düşmüştü. O da, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri için Budizmi kabul etmek ve şehirlerde yaşamak istiyordu. Ancak onun bu düşüncesine dahî devlet adamı Tunyukuk karşı çıkmış, böyle bir durumun Türklerin milli karakterine uymadığını söyleyerek, Bilge'yi bu işten vazgeçirmişti. Fakat Budizm, ki Uygur Türkleri Buda'ya "Burkan" diyorlardı, Uygurların yükseliş dönemine kadar ve hatta Uygur Kağanlığı yıkılıp, dağıldıktan sonra bile varlığını devam ettirdi.

Türk Devletinin başına Kök Türk Aşina sülalesinden sonra, Uygur Yaglakar ailesi geçene kadar Kök Tengri dini Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Bu durum, Bögü Kağan (759-779) zamanına değin sürdü. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinler Türklerin bu milli dinine tesir edemediler. Ancak Bögü Kağan devrine gelindiğinde ise işler değişti. An Lu-shan'ın isyanı (755) Çin'de bütün dengeleri değiştirdiği sırada Uygurlar, Çinlilerin yardımına koşmuşlardı. Çin'e giden askerler burada uzun müddet kaldılar. Çünkü An Lu-shan'dan sonra da Çin imparatorluğunda isyanlar durmamıştı. Bu yüzden Çin'de bulunan Bögü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olmuştu. Bu sefer sırasında o, resmen Mani itikadmı kabul etti. Uygurların *Moçak* dedikleri dört mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirdiler. Bundan sonra Karabalgasun şehrine bir mani mabedi yapıldı[3]. Mani inancının Türk hayatında yararları olduğu gibi zararları da oldu. Özellikle Türklerin savaşçılık ruhunu köreltt

Bununla beraber bütün Türklerin Maniheizmi kabul ettiğini de söyleyemeyiz. Bu inanç ancak yönetici sınıf arasında yayılmış olmalıdır. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından olan Karabalgasun Kitabesinde bu itikadın Türkler arasında yeterince yerleşmediğini gösteren işaretler mevcuttur. Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Bögü Kağan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Türkler hem bu dinden, hem de Bögü Kagan'dan çekinmişlerdir. Bu inancın bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kağana da kimse karşı çıkamıyordu. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. Hatta Mani mezhebinin büyük rahipleri yerlerinden birkaç sene kımıldamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri farsça, altı tanesi süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Mani itikadı

[2] S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi,** Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25.

[3] R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu,** Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s. 130; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** 2. baskı, Ankara 1984, s.349-350; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük,** 2. baskı, Ankara 1988, s. 106.

bir tüccar ve şehirli diniydi. Mani inancının savaşçı ruhları yumuşattığı da doğrudur[4]

Çin ve İslam kaynaklarına göre Uygurlardan sonra yönetimi ele geçiren Kırgızlar da Kök Tengri'ye inanıyorlardı. 11. yüzyılda Hazar ile Aral arasında yaşayan Oğuzlar üzerinden İtil Bulgarlarına giden İbn Fadlan'm malumatında ise Oğuzlar da eski Türk dinindendiler. Ölü gömme merasimleri aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yog törenleri yapıyorlardı. Yine İbn Fadlan, Başkurtların gökte yaşayan en büyük tanrıya inandıklarını söylemektedir[5].

**a-Şaman**

Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde şimdiye kadar çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind-Avrupa menşeili olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Samanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri sezilmektedir. Fakat Tunguzların komşuları olan Sahalara etki ettikleri de bir gerçektir[6].

Hakikaten eski Türk topluluklarında Samanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut değildir. Altay Türkleri tarafından bugün Şaman manasına "Kam" sözü kullanılmakta ve bu kelime bilindiği kadarıyla 5. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Avrupa'da hakimiyet kuran Hunlar zamanında Ata-kam ve Eş-kam adlarında iki kişiden bahsedilmektedir. Yani Avrupa Hunlarının din adamlarına da Kam denilmekteydi[7]. Eğer eski Türklerde samanlık olsaydı, Hunların örf ve adetleri hakkında oldukça geniş bilgiler veren Latin ve Germen yazarların "Hunlarm dini törenleri yoktu" diyecek yerde, garip ayinleri olan şamanik telakkilerden haber vermeleri gerekirdi.

Hükümdar ailesinin Budizmle yakın ilgisine rağmen, Tabgaçlarda da Samanlığı hatırlatan birşey yoktur. Hem Budizmi, hem de Maniheizmi kabul etmiş olan Uygurlarda bile bu hususta açık bir delile rastlanılmamaktadır. Hatta Uygurlarda kam sözü din adamı değil, "büyücü, sihirbaz" manalarında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, "kam" sözünü *kahin* kelimesiyle açıklamıştır. Bu söz o zamanki müslüman Türkler tarafından da unutulmamıştı. Yusuf Has Hacip ise, Kutadgu Bilig'de kamları "otacılar" olarak çevirmekle beraber, bunların insan toplulukları için faydalı insanlar olduğunu söyler. Kanaati temsil eden Odgurmuş hakana nasihat verirken; "bazı insanlar yoksul, bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilacı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol" demektedir[8]. Din adamı manasına Türk boylan arasında değişik adlandırmalar vardır. Mesela Kazak ve Kırgızların Kam yerine *Bahsi,* eski Kartukların da *Sagun* kelimesini kullandıklarını biliyoruz. Baksı herhalde Budizm vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelime olmalıdır. Türkmenlerde bakşı veya baksı "saz şairi" manasını ifade eder. Altaylılar ve Tuvalılar bugüne kadar kam kelimesini yaşatmışlardır. Saha Türkleri erkek kama "oyun", kadın kama "udagan" derler. Mogolcada erkek kam "bö" yahut "böge", kadın kam da Sahalar gibi Udagan adını alır. Çuvaşlar da ise bu kelime "yum"dur. Müslüman Türkler kam kelimesini unutmuşlardır. Şaman kelimesini Türkler bilmez. 18. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan "şaman" terimi Türkçeye yabancıdır[9]. Orkun kitabeleri de dahil olmak üzere, şimdiye kadar bulunan kitabelerde ne Kam sözüne, ne de Şamana tesadüf edilmiştir. Bu nedenle, mevcut vesikalardan yola çıkarak, Eski Türkler Şaman idiler şeklinde bir sonuçta çıkarılamaz.

**b-Şamanizm**

---

S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara 1997, s.80-81.

[5] **İbn Fazlan Seyahatnamesi,** Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.36.

A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** 2. baskı, Ankara 1972, s.74; S.Buluç, "Şaman", **İslam Ansiklopedisi,** C. 11, 2. baskı, İstanbul 1979, s.310-311; H.Tanyu, "Samanlık veya Şamanizm", **Türk Ansiklopedisi,** C. 30, Ankara 1981, s.203.

İnan, a.g.e., s.72; İ.Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** Ankara 1980, s.40; P.Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları,** Yay. G.Nemeth, Ter. Ş.Baştav, Ankara 1982, s. 105. Kam kelimesi Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Turfan Metinlerinde de geçmektedir.

[8] **Kutadgu Bilig İndeksi,** İstanbul 1979, s.218; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini,** Ankara 1986, s.257.

[9] W.Radloff, **Sibirya'dan Seçmeler,** Çev. A.Temir, Ankara 1975, s.301-302; İnan, a.g.m., s.74-75; Kafesoğlu, a.g.e., s.40-41; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri,** Çev. H.Akm, Ankara 1988, s. 12.

Bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Samanlığa bağlanması adet haline gelmiş gibidir. 19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan VV.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi Rusların tesbitleri sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Samanlık varmış gibi bir düşünce hasıl olmuştur.

Bugün eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükseği, insan oğullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay-Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığıyla yeryüzünü yaratmış, kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona Erlik adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir. Kamlık inancına göre kainat üst-üste katlardan müteşekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan dolayı Kam san'atını icra ederken, bir kattan diğerine geçmek için büyük bir güç sarfetmek zorundadır. Yukarıda onyedi kat vardır ve ışık alemini teşkil eder. Aşağıda yedi veya dokuz kat bulunur. Bu da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar da bu iki alem arasında, yani yeryüzünde yaşarlar. Koruyucu ve iyi ruhlar bu ışık diyarında bulurlarken, kötülüğün kaynaklan da yerin altındadır. Göğün en üst katında ise, altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay-Ülgen oturmaktadır[10]. Kırgız ve Kazak lehçelerinde "Ülgen" *büyük* ve *ulu* anlamlarını ifade eder. Ülgen iyilik eden bir varlıktır. Onun huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Onun yanma giden yol ancak erkek kamlara açıktır. Bununla beraber erkek kam beşinci engele kadar, yani Temir Kazık yıldızına gidebilir ve oradan geri döner. Bir inanışa göre, Saha Türklerinin tarihinde yalnız bir Oyun dokuzuncu kata ulaşmış ve bugüne kadar da geri dönmemiştir"

İlk insanlar meyve ve otla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Et yemek ihtiyacı ortaya çıktıktan sonra ateş gerek oldu. Ülgen gökten biri ak, biri kara iki taş indirdi. Kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ateş kutlu olup, Altaylılar ve Sahalar çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu saydılar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin ve güvey ilk ateşlerini çakmak taşıyla yakmışlardır. Saha oyunları da tören için gerekli olan ateşi çakmak taşıyla alevlerler. Kibritle yakılan ateşe Rus ateşi deyip, ayinlerde bunu kullanmazlar. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş nasıl olursa olsun kutludur. Altay Türkleri, herşeye küfür etseler de, ateşe hakaret etmezler. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Manas Destanın'da anlatıldığına göre, Manas'in babası Çakıp Han ateşe bakarak, gelinlerinin mukadderatını söylemiştir. Türklerin itikadına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin, kötü düşüncelerden arındırılmaları için ateşten atlatıldıkları Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Moğol larda da bu adet görülür. Hatta müslüman Türklerde de bu gelenek halâ yaşamaktadır. Başkurt ve Kazak Türkleri bir yağlı paçavrayı tutuşturup, hastanın etrafında "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine "alazlama" şeklinde geçmiştir. Manası *ateşte temizleme* demektir. Bu sebeple eski Türk inancında ateş kültü ile ocak kültü birbirinden ayrılmaz[12]

Dünyanın ve insanın yaradılışıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi Şaman olduğu söylenen Türklerin kendi düşünceleri değildir. Bunlar çeşitli dinlerden gelen tesirler neticesinde karışarak ortaya çıkmıştır. Halbuki dünyanın yaradılışı Orkun kitabelerinde çok açık bir şekilde izah edilmektedir: Üze **kök tengri asra yağız** yer **kılundukta ikin ara kişi oglı kılınmış**[13]**.** Rivayetlerde geçen özel isimlerin birkaç tanesi müstesna yabancı menşeilidirler. Araştırmacıların belirttiğine göre bu hikayeler Hint, İran, Yunan, Yahudi efsaneleriyle, belki de Kök Tengri dininin iç içe girmesiyle, Moğol devrinde ortaya çıkan birtakım hikayelerden doğmuştur. Bunların arasından Altay ve Saha Türklerinin gerçek inançlarını ayıklamak çok zordur.

Bugünkü Altay ve Saha Türklerinin inancında "Tufan Efsanesf'nin çeşitli varyantları mevcuttur. Altay Türklerine ait tufan efsanesini ilk defa rahip Verbitskiy tesbit etmiştir. Bu rivayetlere göre Tufan'dan önce yeryüzünün hakimi Tengiz Han idi. Bu zamanda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna tufan olacağını, insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi yapmasını söyledi. Nama'nın üç tane oğlu bulunuyordu. Oğullarına gemiyi inşa etmelerini söyledi ve Ülgen'in öğrettiği

---

[10] İnan, a.g.e., s.72; Radloff, a.g.e., s.214-216; Kafesoğlu, a.g.e., s.22-23. Altay Türklerinden olan Lebedlere göre Ülgen'in 4 oğlu vardır.

[11] F.Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Çev. S.Gömeç, **AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi,** 16/26, Ankara 1994, s.238.

[12] İnan, a.g.e., s.66-68.

[13] Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı,** Doğu tarafı, 1-2. satır; **Bilge Kağan Yazıtı,** Doğu tarafı, 2-3.

biçimde bir gemi yapıldı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Gök yüzünü sis kaplayıp yerin altından sular fışkırmaya başladı. Gökyüzünden de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçalan görünmeye başladı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksağanı gönderdi, fakat bunlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini yolladı ve güvercin gagasında bir dal ile geri döndü. Nama daha önce gönderdiklerini görüp görmediğini güvercine sordu. Güvercin üçünün de bir leşe konup gagaladığını söyledi. Nama onlara kıyamete kadar leş ile beslensinler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, "Yayık Han" adıyla ilahlar araşma girdi. Bir başka Altay rivayetine göre, yer yaratılmadan önce su vardı. Ülgen birgün suya bakarken, üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın insan vücuduna benzeyen bir yapısı vardı ve buna "işi olsun" edi. Toprak da derhal insan oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi. Erlik bir müdet geçtikten sonra, Ülgen'den daha büyük ve kudretli olmak istedi. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. İnsanlar da ağaç dalındaki meyveler gibi bitti. Buradan eski Türk inancında mevcut maddelere şekil vermenin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Fakat yoktan var etme ise, her halde Samî dinlerden girmiş olmalıdır.

G. Potan in tarafından tesbit edilen bir Tuva hikayesinde yer bir kurbağanın üzerindedir. Kurbağa kımıldarsa tufan olur. Eski zamanda bu kurbağa bir kere kımıldamış ve denizler dalgalanarak ulu tufan olmuştur. Bu felaketi evvelden sezen bir ihtiyar demir çivili sal yapmış ve bununla insan nesli ile hayvanları kurtarmıştır. Yine Anohin tarafından kaydedilen bir rivayette, tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermiştir. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fışkırmıştır.

Yayık Han'ın gemisinin son durağı Altay Türklerine göre, Altay Dağlarının birisidir. Fakat her Türk boyu kendi dağlarını göstermektedirler. Bu tufan efsanesi de Türklere daha sonra Sami dinlerinden girmiştir.

Altay Türkleri, birgün dünyanın sonunun geleceğine inanırlar. Bu gelecek son güne, yani kıyamete "kalgancı çak" derler. Türkiye Türkçesinde karşılığı *kalacak olan çağ* demektir. Kıyamet inanışına göre, birgün insanlar çok azacak, günahtan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecek. İyilik ilahı Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaşacak ve Erlik yeryüzüne yaklaşacak. Dünyada iyi güçler ile kötü güçler savaşa tutuşacaklar. Milyonlarca insan ölecek. Nihayet bir Ülgen kalacak ve o "ölüler kalkın" diye bağırınca, bütün cesetler yeniden dirilecek.

Teleüt Türklerine göre; "kalgancı çak" geldiğinde gök demir, yer sarı bakır olur. Hükümdarlar birbirleriyle savaşır, halklar kötülük düşünmeye başlar. Sert taşlar ufalır, katı ağaçlar kırılır. İnsanların boyu bir dirsek kadar kısalır. Oğul babayı, baba oğulu tanımaz. Telengütlerde de buna benzer rivayetler anlatılır. Bu zaman geldiğinde töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır. Toplumun düzeni bozulur[14].

Şamanizm hususunda bugüne kadar en ciddi çalışmayı M.Eliade yapmıştır. O, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın Kam etrafında yoğunlaştığını söyler. Ancak Kam bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz Kam olmadığı gibi, her şifa verici de Kam değildir. O, Samanlığa kısaca "vecd ve istiğrak (extase) tekniği" demektedir. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de Şamanizme girmemektedir. Eliade'ye göre Kam herşeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı kurmaya muvaffak olur. Kam ateş üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölülerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanma giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır[15].

Eski Türklerin de birtakım kutsal saydığı nesneler bulunmaktadır. Bunlar "Kutlu Atalar Mezarlığı" olduğu gibi[16], zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Hunlar, Çin ile yaptıkları andlaşmaları Hun-dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek teyit ederlerdi. Asya'nın başka kavimleri de bu Türk adetlerini almışlardır. Altaylı Şor ve Beltirler de kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde sunarlardı. Fakat bunların hiçbiri Şaman özelliklerini yansıtmaya yetmemektedir. Mesela, Kök Türkler yılın 5. ayın ikinci yarısında Tanrıya Kutlu Atalar Mezarlığında kurban takdim ediyorlardı. Cüveynî tarafından

---

İnan, a.g.e., s.22-25.

[15] Radloff, a.g.e., s.233.

[16] Şine-Usu Yazıtına göre 748 yılında, Uygurlar Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ile Türk devletinin başına geçmişlerdir. Bakınız, Gömeç, a.g.t., s.119.

bildirilen bir Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan kutlu dağları vardı. Bu dağa Kut-tag denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından parçalanıp götürüldükten sonra, Uygurlar felakete uğramışlardır. Bugünkü Moğolistan'da Karabalgasun harabelerine yakın Erdene-Ula hakkında da aynı hikayeler anlatılır. Bunlar, bereketli eski Türk yurtlarının Çinliler tarafından işgal edildiği çağların izlerini taşır. Eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması, uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuştur[17]. Mesela eski Türklerin en kutsal dağı Ötüken'in "ıduk-başı" idi. Bugünkü Altay Türklerinin hepsince de Altay en kutlu dağdır.

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü de vardır. Altaylı Türkler ve müslüman Türklerden Mişerler arasında güneşle yemin etme adeti bulunur. Altaylılara göre güneş ana, ay da atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güneş ve aym himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girişirler. Eğer yenik düşerlerse güneş ve ay tutulması gerçekleşir. Güneş ve ay tutulması olduğunda Altay Türkleri bağırıp, çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına inanılır.

Sahalara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de üstün özellikleri olan ilahlardır. Oyunun cübbesinde güneşin sembolü olarak demirden ve gümüşten yapılan halkalar vardır.

Yıldızlardan da Çolpan kutludur. Bugün şamanist olduğu söylenen Türklerin yıldırım ve şimşek hakkında da ilginç düşünceleri mevcuttur. Bunlara göre yıldırım ve şimşeğin hareketleri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez. Tuva Türkleri yıldırım ve şimşek çaktığında saçı saçarlar. Çin kaynaklarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım düşmesinden hoşlanırlardı. Gök gürledikçe bağırıp, çağırırlar ve göğe ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp, bir koyun keserek oraya gömerlerdi[18]. Ölüm halinde yas törenleri düzenlenir, bu sırada acılarını dile getirmek için bağrışarak yüzlerini, gözlerini çizerlerdi[19]. Bundan sonra ölü için yemek verme adeti vardı ki, bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. Bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan gelen "yog" merasimleri tertip edilirdi. Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için kabirlerinin başına hayatta iken savaşıp öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi. Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da, Türklerin dini hayatlarında süregelmişlerdir.

Samanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselme veya yeraltına inmesi) ile extase aynı anda meydana gelir. Şaman gerek gökte Bay-Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın vücudundan çıkmış olan ruhunu bulur ve geri getirir, yani hastalığı iyi eder. Samanların elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. O külahlar giyer, maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu veya defini çalar[20]. Kendinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acaip sesler çıkarır. Bazan da bayılır. Kırgız ve Kazak baksıları Altay ve Saha kamları gibi özel cübbe ve elbise giymezler. Bunları diğer insanlardan ayıran hususiyetleri, perçem ve külahlarına taktıkları kuş tüyleridir. Bazı baksılar bunlara da önem vermezler. Sıradan insanlar gibi gezerler. Kazak baksıları Altaylı meslektaşlarından farklı olarak kopuz kullanırlar. Kırgızlar kadın baksılara "bübü" derler ki, Bibi'den bozmadır. Kamın cübbesine Altay Türkleri "manyak", Saha Türkleri de "kumu" veya "oyun tangasa" (oyun giyimi) adını verirler.

Ayin yapmak için gerekli olan nesnelerin en önemlisi davuldur. Altaylılar ve Sahalar bu davullarına "tüngür" derler. Davul Türkler tarafından tarihin en eski devirlerinden beri kullanılmaktadır. Buna ait Çin kaynaklarında da kayıtlar mevcuttur. Eski Yenisey Kırgızları ye Oğuzlar tarihçi Gerdizî'nin malumatına göre kopuz kullanmışlardır. Bu özelliğiyle de kopuz Türklerin milli çalgısı olmuştur. Yani bugünkü bağlamanın veya sazm atası kopuzdur. Bilindiği gibi Dede Korkut her hikayesinde kopuzuyla ortaya çıkmaktadır. Ad verirken, dua (alkış) ederken hep

---

İnan, a.g.e., s.49-50.

8 İnan, a.g.e., s.29-30.

9 **İbn Fazlan...,** s.63. Mesela Orkun yazıtlarında yog adetiyle alakalı olan ibarelere rastlamaktayız. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında 714 yılında, Beş-Balık seferi sırasında ölen amcalarının oğlu Tonga Tigin'in yoğundan (mateminden) bahis vardır. Bakınız, S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü,** 33/390, s.63-64.

20 İnan, a.g.e., s.90-96; Radloff, a.g.e., s.234-236; B.Ögel, **Türk Mitolojisi,** Ankara 1971, s.29.

kopuzunu kullanır. Saha oyunları ise davul bulamadıkları zaman at kuyruğundan yararlanırlar.

Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir ağacın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu ağacın dibine gömülür. Kamlar mümkün olduğu kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı bir yere demedi lirler. Eski inanışlara göre, her kamın evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır. Bazı istisnai durumlarda kamlar davul yerine yölgö (küçük yay) bulundururlar. Fakat yölgö ile tam bir tören gerçekleştirilemez. Altay Türkleri davul tokmağına "orbu", Sahalar ise "bula-ayah" derler. Bu tokmak kayın ağacından veya sıgun (geyik) boynuzundan yapılır.

Davul tören sırasında kamın ruhu dünyayı dolaşırken taşıt görevini ifa eder. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken kuş vazifesindedir. Doğu Türkistan'ın müslüman bakşıları, davul yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Ayin yaparken def kamın arkadaşı tarafından çalınır, dombakı ise bakşı kendisi çalar. Bazı bakşılar ravab (rübap) denilen üç telli bir saz ile tören icra ederler[21].

Eski Türk dininde ayin ve törenlerin iki kısma ayrıldığı söylenmektedir: 1-Muayyen zamanlarda yapılan ayin ve törenler. 2-Sırf tesadüf olaylar dolayısıyla yapılan özel törenler. Belirli vakitlerdeki törenler ilkbahar, yaz ve güzün yapılır ki, bunların geçmişi çok eskilere dayanır. Eski Türk sülaleleri bunları dini bayramlar olarak kutluyorlardı.

Bahar bayramı müslüman Kazak, Kırgız ve Başkurtlarda "kımız murunduk" adıyla günümüzde bile mayıs ayında yapılmaktadır. Başkurt kadınları ilkbaharı erkekleri karıştırmadan, "karga toy" diye kutlarlar. Bu törende kargalara darı, süt konur. Törene küçük erkek çocukları dahi katılamaz.

Türklerin eski inanç sistemine göre aşağı-yukan kurbansız ayin yapılmaz. Kurban mefhumunun da eski Türkçede tam karşılığı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüz Türk boylarında *tayılga* ve *hayılga* kelimeleri varsa da, mogolcadan geçtiği düşünülmektedir. Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen *kereh* sözü vardır. Oyunun iştirakıyla ruhlara sunulan kurbana denilir. Kurban edilen atın, sırıklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeyi görmek mümkündür. Öldü yerine *kergek boldı* veya *uçmağa bardı* deyimleri söz konusudur. Sahaların kereh kelimesi de bundan başka birşey değildir. Bu kelimeye yine kurban manasında mogolca ve buryatçada da tesadüf edilmektedir.

Kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kımız serpme gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başı-boş salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler "ıduk" demişlerdir. Bunun kelime karşılığı "salıverilmiş", "gönderilmiş" demektir. Terim olarak "tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanmış hayvan" anlamını taşır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırpılmaz. Kansız kurbanlardan olan saçı ise bütün Türk boylarında müşterektir. Bu Türkçe kelime mogolcaya "saçu" şeklinde girmiştir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Saçı her boyun kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve kutlu saydığı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu süt, kımız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para olabilir. Bu saçı adetini dünyanın başka kavimlerinde de görebiliriz. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken "darısı başımıza" temmennisi de bu eski töreden gelmektedir. Kök Tengri dininin geleneklerini yaşatan bugünkü bazı Türk boylarıyla, müslüman Türklerde evlenme hadisesi sırasında da saçı saçılmaktadır. Burada saçının amacı, yabancı bir soydan gelen gelinin, kocasının ailesi tarafından kabul edilmesi için yapılan gelenektir. Gelinler için birçok şeyler tabu sayılır. Kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemek, kayınpederi ve kaymlarıyla konuşmak ayıp karşılanmakta idi. Bu geleneğin son yıllara kadar yaşadığını bizzat ben annemden dinledim.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban attır. Attan sonra koyun gelir. Gerek bugün Kök Tengri dinini devam ettiren Türklerde, gerekse müslüman olmuşlarda kurban için en makbul hayvan erkek olanlardır. Dede Korkut hikayelerinin kahramanları Oğuz Türkleri kurban olarak "attan aygır, deveden buğra, koyundan koç" kesmişlerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motiflere rastlanılır.

Kurban kesilen hayvanların kemikleri kırılmaz. Köpeklere verilmez. Ateşe atılır veya yere gömülür. Bazı özel törenlerden soma kurban kemikleri toplanarak, bir kaba konulup, kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası ise bir sırık üzerine konulur.

---

İnan, a.g.e., s.93-96.

Altay Türkleri ve Sahalar kurban olarak kestikleri âtın derisini bir sırığa geçirip, tıpkı at şekline sokarlar. Buna Altay Türkleri *haydara,* Saha Türkleri *tabık* derler

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunmak için yapılırdı. Bu bayrama *abası ısıga* (kötü ruhlara saçı) adı verilirdi. Bu isme rağmen törenin ilk gününde aydınlık ruhlardan Ulu Toyon, ikinci günde kötü ruhların lideri Arsan Dulay namına ayin gerçekleşirdi[22].

Kamların diğer insanlar üzerinde tesirler bırakan bu hareketlerinde başarılı olmasının bazı şartları bulunmaktadır. Bu şartlar, kam olma konusunda kendini gösterir. Buna göre kam olmak için ya bir kam ailesinden gelinmeli veya doğrudan doğruya kendi yeteneklerine göre halk tarafından seçilmelidir. Kamlık sanatı öğrenilmekle elde edilemez. Kamlar bağlı oldukları toplulukların gelenek ve göreneklerini iyi bilmelidir ki, ona göre tedavilerde bulunabilsinler. Bunun için genç kamın mutlaka yaşlı ve tecrübeli bir kam tarafından yetiştirilmesi lazımdır[23]. Sahalarda oyun namzedi mesleğe girmeye hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya tepeye çıkar. Namzedin üzerine kumu giydirirler, eline at kılları bağlanmış bir asa tuttururlar. Adayın sağ tarafında dokuz delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar oyun yer alır. Yaşlı oyun mesleğe sadakat yemini olan duayı okur ve aday da bunu tekrarlar. Kamlar seleflerinin okudukları duaları ezberlemek zorunda değildir. Çünkü kamların ayin ve vecd halindeyken söylediklerini tesbit etmek de çok zordur. Törenden sonra kendisi de söylediklerini tekrarlayamaz. Bir sürü ruhlara sahiptirler. Bunların bir kısmı kamı korurken, bir kısmı da ona yardım etmekle vazifelidir. Bu ruhların hepsinin kişisel isimleri, özel bir şarkısı ve kendine Özgü simgeleri vardı[24]. Bu ruhlar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Sibirya kavimlerinde bunlar ayı, kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş ve karga şeklinde görülebilirler. Mesela yeraltına inerken yanında "ayı perisi", gökyüzüne çıkarken "at ruhu"ndan yardım görür. İhtiyaç halinde o dünyanın her tarafından yardımcı ruhlar çağırır. Bu daveti davulunu veya defini çalarak yapar. Yardımcılarının geldiklerini onların seslerini çıkararak belirtir. Tunguz samanının baş yardımcısı yılan sesini,

[22] İnan, a.g.e., s.97-102.

[23]Radloff, a.g.e., s.233. [24] S.Kan, "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", **Ethnohistory,** 38/4, Durham 1991, s.365.

Eskimo şamanı kurtu, Japon şamanı ren geyiğini taklit eder. Samanların bu hayvanların gizli dillerini de öğrendikleri söylenmektedir[25]. Davulunu çalarak cinleri ve perileri toplayan oyunun elindeki ip veya asa bir kozmik bölgeyi diğerine bağlayan yoldur[2] . Esasen kamın mistik seyahatlarında kullandığı başka araçlar da vardır. Mesela kayın ağacından yaptığı dokuz basamaklı merdiven, gök kuşağı gibi

Genellikle gerçek kamlar dünya malına düşkün değildirler. Onlar hakkında söylenen menkıbelere göre fakir insandırlar. Kamların kendileri de böyle yaşamaya inanmışlardır. Onlar birer hokkabaz olmadıklarını törenler sırasında ekstaz halleriyle gösterirler: Bunu başaramayanlara şarlatan gözüyle bakarlar. Bazı kamlar aynı zamanda kabile veya oymağın öğütçüsü görevini de yüklenir. Öğüt vermek kamın tekamülünü gösterir. Hayatı boyunca kamlar cinsi münasebetten uzak, günahtan arınmış, oruç tutmaya ve susuz kalmaya dayalı bir yaşam tarzını sürdürmek zorundaydı[27]

Her kamın kendisinin özel ruhları olduğunu söyledik. Altaylı kamlar bu özel ruha "tös" (töz), Sahalar "iyekil" derler. Töz kültüyle, Moğolca ongon kültünün alakası mevcuttur. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde *asıl, kök, menşe* demektir. Eski Türklerin ve bugünkü Altay Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldığını göstermektedir. Gerçekte böyledir. Altaylılar bunlar hakkında "bu babamın tözü, bu anamın tözü" derler. Büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmış tözler de vardır. Moğolların ongon kültüyle alakalı araştırmalar yapan D.Banzarov bu kültün ölü kültüyle ilgisi olduğunu söylemektedir. 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a Mengü Han'ın huzuruna elçi olarak gönderilen Rubruk'un bir budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkındaki malumatından, bu tözler aslı hususunda bir netice çıkarmak mümkündür. Rubruk; "Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız" demektedir.

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda açıklamalar yapmaktadır. Onun anlattığına göre; "bir

[25] Kafesoğlu, a.g.e., s.31-32; Tanyu, a.g.m., s.204.

[26]Buluç, a.g.m., s.315.

[27] Kan, a.g.m., s.365.

kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Onları okşayarak, koklarlardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar", diyor. Ebu'l-gazi'nin kugurçak dediği nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Ongon kelimesini Çagataylılar, mogolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullandılar. Reşideddin vasıtasıyla bu kelime Osmanlı Türkçesine de geçti. Ongon kelimesini Moğollar, Türkçedeki ıduk yerine de söylerler. Moğollar töz ile ıduku ayırmazlar.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları tedavi ederken birçok kugurçakdan (kukla) faydalanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları korçaklara (kukla) nakledip, uzaklara götürürler.

Özellikle Türklerde ve Mogollarda ongon olarak kuşlar tercih edilmiştir. Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganda bulunur. İlkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Reşidedin'in naklettiği Oguz-name'ye göre Irkıl-Hoca Oğuz boylarından herbirine bir kuşu ongon olarak seçmiştir. Orta Asya Türklerince meşhur olan Çingiz-name'de de, Çingiz Han, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga ve uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti[28]

Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsun bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak veya köyün bir üyesi olarak halk içinde yaşarlar. Onların diğer insanlardan üstünlüğü ancak ayin sırasındadır. Ekstaz hali geçtikten sonra diğer ölümlülerden hiçbir farkları kalmaz.

Eski Türk dininin izlerini taşıyan bir de efsun olayı vardır ki, Türkçede buna *arvaç* veya *arbag* denir. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar. Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, ısıran haşaratı kendi yanına kadar çekebilirlermiş. Bazı haşaratlar ve yılanlar bu arbagçının yanına gelerek, ölürler. Bu efsuncular bakşı, kam ya da oyun değildirler: Ocaklı olan her adam efsun öğrenmişse okuyabilir. Arbagçılar, efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da unutmazlar[29].

Eski Türk dininin geleneklerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede *ırk* kelimesiyle ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi "falcılık, kahinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak" diye açıklamaktadır[3] . Türkiye'nin birçok yerinde "ırk bakmak" deyimi de, fala bakmak demektir. Oğuz destanında geçen Irkıl Hoca'nın adı da bu "ırk"tan geliyor olmalıdır. Sahaların ilk oyununun ismi Argıl'dır ki, bu kelimeyle alakalıdır. Bu şahısların da gelecekten haber verdikleri şüphesizdir. Altaylıların inancında kamdan sonra "ırımcılar" gelir. Bunların saraları tuttuğunda gelecekten haber verirlermiş. Kamlar arasında fal anlamına kullanılan başka bir kelime de *tölgedir*. Ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas'in arkadaşı Kara-Tölek adlı bir tölgeçidir. Bugünkü Asya Türkleri ve müslüman Türkler de dahil olmak üzere en meşhur fal bakma usulü kürek kemiğiyledir. Etnografya arştırmaları bu tür fala bakmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu göstermektedir. Kürek kemiği falı Moğol saraylarında çok önemliydi. Rubruk'un verdiği malumata göre, Mengü Han bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı açtırırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra bunun üzerinde meydana gelen çizgilere bakılarak yorum yapılırdı. Mesela Mengü Kağan, kemiğin üzerindeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise çıkmazdı[31]. Konar-göçer Türkler aşık kemiğiyle de fal açarla

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına *yada* denilen sihirli bir taş armağan etmesidir. Bu taş ile istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmuştur. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre günümüzde de bu taş büyük kamların ve yadacıların elindedir. Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde adlandırılır (sata, cada, cay vs.). İslam kaynaklarında Türklerin bu sihirli taşma "yağmur taşı" ve "cada taşı" denilmektedir. Saha Türklerine göre bu taş at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli yada (sata) taşı kurdun karnından çıkarılandır. Onların itikadına göre bu taş canlıdır. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok

28 İnan, a.g.e., s.42-47.

29 İnan, **a.g.e.,** s. 145-146.

30 **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini,** s.218.

31 inan, a.g.e., s. 151-152.

açık bellidir. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini yitirir. Canlı yada taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk bir rüzgar eser, yağmur veya kar yağar'[2]. Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır.

Görülüyor ki, bugünkü Türk inancı bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekten haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına ait değildir. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, İzlanda ve Kuzey Amerika'da ve Afrika'nın birçok yerinde görülür.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişikliklere uğratarak bazan zenginleştirip, bazan da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştıramacılar her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu söylemektedirler. Ve yine araştırmacılar Samanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikatları olmadığını da iddia etmişlerdir. Buna göre Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı bilinmektedir. Kamların sar'a nöbetine maruz kalmaları buna bağlanmaktadır. Ancak bunlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla bu duruma gelmektedirler. Çünkü kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Hatta toplum içinde en akıllı kişilerdir de diyebiliriz. Bütün bu olumsuz şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı, ruhlarla temasa geçerek rahatlatırlar. Ayin sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar. Onlar şifahi destan edebiyatının da koruyucularıdırlar. Buryatlarda olduğu gibi, Saha oyununun söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak ve Kırgızlarda baksılar şarkıcı, şair, müzisyen, kahin, hekim ve halk menkıbelerinin yaşatıcı farıdırlar[03].

Daha öncede belirttiğimiz gibi Samanlığın izlerine güney yarım küre ülkelerinde de rastlanmış ve bundan dolayı menşeini sıcak bölgelerde arayanlar da olmuştur. Bunların başında M.Eliade gelmektedir.

Mesela, bazı Orta Asya Topluluklarında Ak-Kam, Kara-Kam ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmektedir. Altaylılar Ak-Kam, Kara-kam; Sahalar Ayı-Oyun (iyi oyun), Abası-Oyun (şeytani oyun) şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak-Kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara-Kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine ayin ve tören icra ederler. Ayin yaptırmak için halk daha çok kara-kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi de aydınlık dünyasının ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Saha Türklerinin bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt'ın durumu, dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay-Ülgen'in hali toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir. Örneğin, kamın aynasının da güney kökenli olduğu, davulunun Budizm yoluyla Hindistan'dan geldiği iddia edilmektedir[34]. Şimdi toparlayacak olursak:

Kamlık bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmez. Ancak bugün Şamanizm olarak bilinen itikad ve gelenekler Sibirya kavimlerinin sosyal bünyelerine o derece tesir etmiştir ki, bunları söküp atmak mümkün değildir. Saha Yeri'nde oyunizm bir inançtan ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Saha Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynamış, bugünde Şamanizm olarak adlandırılan bu merasimler oynamaya devam etmektedir. Saha bilim adamlarına göre bugünkü Kut-Sür, eski Türk dininin felsefî, sanat ve tıbbi yönlerini göstermektedir. Hastalara bakmağa ve tedavi etmeğe çağırılan Saha oyunu, eve girdiği zaman tör yerine, yani baş köşeye kurulup oturur. Boz at derisinden yapılan post üzerine bağdaş kurar. Çünkü Sahalarda boz at derisi kutlu sayılan nesnelerdendir. Oyuna akşama kadar birçok çeşit yiyecek ikram edilir. Saha Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak için seçilen yerde yapılan törendir. Sahalar yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de oyun karışır.

Saha oyunizmine ait ilk bilgilerin 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hrıstiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm Sovyet dönemiyle birlikte Savaşçı Ateizm ile büyük bir mücadeleye girişmişti.

**d-Kök Tengri İnancı**

32 İnan, a.g.e., s. 161-163.
33 Kafesoğlu, a.g.e., 35-37; Buluç, a.g.m., s.321; Tanyu, a.g.m., s.204.
34 Buluç, a.g.m., s.322.

Eski Türkler tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikad, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur"[5]. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulaması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. İşte halk dinlerinin mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da olmamıştır. Fakat ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kahinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf edilmektedir. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı lrk-Bitig[3Ğ] adlı fal kitabı ilgi çekicidir. Ancak falcılık ve kahinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar bu dinin ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi (ki bu babaerkil toplumlara mahsustur), baba hakimiyetinin ailedeki belirtisi olarak sayılmaktadır. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Din tarihi araştırıcıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü'nün bulunabileceğini ortaya koymuştur. Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi[37]. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. Mesela Attila'nın Balkan seferi (442), Hun hükümdarlarına ait mezarların, hrıstiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir[38]. Türkler için büyük hakaret olan bu davranışa hrıstiyan hırsızları, Türk mezarlarına ölülerin değerli eşyalarıyla gömülmeleri sevketmiştir. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı.

Eski Türkçede "ruh, can" manasına gelen *Tin* kelimesi kullanılıyordu. Bu aynı zamanda "nefes" demekti. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde tasavvur ediyorlar, bazan ölü yerine "uçmak" tabirini kullanıyorlardı. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta biz uçmak terimine tesadüf ettik. Uçmak'ı Türkler aynı zamanda cennet için de kullanmışlardır. Bazan Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden töslere rastlanılmıştır. Mesela 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'a giden elçi Rubruk, bir Uygur mabedinde puta benzeyen bazı nesneler görmüş ve putlar nedir diye sormuştur. Uygurlar da bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, diye cevap vermiştir. Yani bu durumun ne totemcilikle, ne de kamlıkla bir alakası yoktur. Ancak bu husus bazı diğer kavimlerde ölen kudretli insanların sonradan ilahlaştırılıp, yarı tanrı durumuna sokulacak kadar ileri götürülmüştür. Ölünün daha mutlu yaşayacağına inanılan bazı Hind-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eşyaları konur, hatta önemli ölülerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları ' törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı idare eden tanrılara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için cahiliye devri Araplarmca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda eltiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme hikayesidir.

---

35 Y.Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", **Tanıtım,** 7/79, İstanbul 1986, s.30.

36 Irk-Bitig için bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları,** C. 2, İstanbul 1938, s.71-93; S.E.Malov, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti,** Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies,** London 1912, s. 196-210; S.G.Clauson, "Notes on the İrk Bitig", **Ural-Altaische Jahrbücher,** Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

Gömeç, a.g.t, s.119.

38 .Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** 2. baskı, İstanbul 1983, s.75; Buluç, a.g.m., s.330-331.

Eski Türklerde en büyük kurban, bozkırlı Türk'ün ençok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok enteresandır ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramında dahi at kurban ettikleri söylenmektedir. İnsan kurbanı bozkır kültürünün değil, ziraat kültürünün belirtisidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W.Eberhard, Türklerde böyle bir adetin mevcut bulunmadığını ve hatta Türkler kendi hakimiyeti altında bulunan bazı kavimlere bunu yasak etmiştir, demektedir[39].

Türklerin eski inancı Kök Tengri itikadı idi. Kök Tengri bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri olmuştur. Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile zikredilmiştir[40]. İlim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun kitabelerinden tesbit etmek mümkündür. Bu yazıtlarda kağan ve begler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrıyı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Türk kağanlarına siyasi hakimiyetin temeli olan kut Tanrı tarafından verilir. Tanrı izin verdiği için düşmanlar perişan edilmiş ve devlet sahibi olunmuştur. Kitabelerde birçok yerde zikredilen Tengri'ye bazan Türk Tengrisi şeklinde de tesadüf edilmektedir. O zaman milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Aşinaların hanedanlık kurmaları Tanrı tarafından olmuştur. Bumın ile İstemi'yi Tanrı tahta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye İlteriş ile İl-Bilge Katun'u halk içerisinden çekip, yükselten O'dur. Halk kağanı terkettiği zaman Tanrı onları cezalandırmıştır. Savaşlar onun sayesinde kazanılmıştır. Tanrı Kut'a ve Ülüg'e layık olmayanların elinden de bunları almıştır[41]. Yani Tanrı Türk milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır.

Bütün bunlar Tann'nın eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden bir Ulu yaratıcı olduğunu göstermektedir.

[39] W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi,** 1/4, Ankara 1943, s.21.

S.Gömeç, "Drevnyaya Religiya Tyurok", **Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruktsiya, Traditsii,** Yakutsk 1992, s.20.

[41] Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi..., s. 113-115.

Açıkça görülmektedir ki, bu semavi Tanrı inancının Şamanik düşüncelerle hiçbir alakası yoktur. Şurası da bir gerçektir ki, ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

8. yüzyılda Hazar Türklerinin "bir yaratıcı Tanrı" tanıdıkları, hrıstiyanların "üçlü inancına" karşılık, onların tek Tanrıya iman ettikleri kaynaklarda yazılıdır. 10. yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan İbn Fadlan, Oğuzların içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse başını semaya kaldırıp "bir Tanrı" dediklerini söylemektedir[42].

Dini itikad olarak varlığının m.ö. 5. yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki tabiat varlıklarının büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğü bütün olarak sembolleştirmişler ve Kök Tengri itikadı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bu inanç sistemi sadece Türklere özgüdür. Kök Tengri yalnızca kendisine itaat edilmesi gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildi. Mesela Bizans kaynaklarında, Kök Türkler ülkesinde Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlık olduğuna; Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık atfetmelerine rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya taptıkları kaydedilmiştir.

Dinler tarihinde tesbit edilen bir hususa göre, hiçbir din saf halde kalmamış, Tanrı herzaman kutsal sayılan ikinci derecede yan varlıklar ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en büyük dinlerinde durum böyledir. Hrıstiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyette, İhlas Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir şekilde belirtilmiş" olduğu halde Amentü Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklere iman vardır.

Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılmaktadır. Bu kelime bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri kelimesi bugünkü çeşitli Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, türe şekillerinde söylenir. Türkçenin

[42] R.Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnamesi,** İstanbul 1975, s.31.

asli kelimesi olan Tann'ya yazılı kayıt olarak, en eski m.ö. 3. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok Tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir. Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (m.Ö. 5. yüzyıl) *T'ien* şeklinde, Tann manasına kullanılmıştır. Yani Türkler Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak kullanmışlardır[43]. Altaylı kamlar Tann'ya dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Eski Türkçede "gök" (sema) ve "en büyük yaratıcı" mefhumları tek bir kelimeyle ifade edilmiştir. İslam dinini kabul eden Türkler ise gök kelimesini sema, Tengri kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis ettiler. Eski Türkçede hava anlamına gelen "kalıg", İslamdan sonra "gök-sema" manasına kullanılmak istenmişse de, tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmuştur. Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandığı "çalap" terimi de yaşama imkanı bulamadı.

Günümüzde yaşamaya çalışan eski Türk dininin zaman zaman ıslah edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Son teşebbüs 20. yüzyılın başında Altay Dağlarında görüldü. Bu harekete dünya literatüründe Burhanizm denmektedir. Altay Türkleri ise *Ak-Yang* (Ak din) demişlerdir. Bu hareket yalnız bozulmuş Şamanizme karşı değil, Rus emperyalizmine karşı da bir baş kaldın idi.

Burhanizmin kesin başlangıç tarihi belli değildir. Ancak bu inancın Rus hükümeti tarafından ortaya çıkarılması 1904 yılının başlarına rastlar. Bu itikadın temeli bozulmuş, yani içerisine budizm, maniheizm ve sonra bazı semavi dinlerin karıştığı Türk dini ile Rus egemenliğine düşmanlıktır. Burhanizmin belki ilk şeyhi diyebileceğimiz kişi Altaylı bir Türk olan Çet-Çelpen'dir. Karısı ile beraber, 14 yaşında bir kız evlatlığı olan bu Türk Üst-kan kasabasından 20 km uzaklıkta bulunan bir ormanlık bölgede yaşıyor ve burada ibadet ediyordu. Yanına gelenlere bu Ak-yang'ın ilkelerini öğretiyor ve nasihatlarda bulunuyordu. Çet-Çelpen'in öğretisine göre, Ruslarla beraber yemek yemek, onlarla dost olmak yasaktı. Hatta Rus parası bile kullanılmamalıydı. 20. yüzyılın kamları Kök Tengri Dininin içine birçok akla ve mantığa sığmayan hurafeler soktukları için onlar şeytan işleriyle uğraşıyorlardı. Onların davullarını, cübbelerin'i ve asalarını ateşte yakarak gerçekleri görmeye zorlamak lazımdı. Tanrıya hoş kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kımız gibi saçılar da kurban sayılabilirdi. Eğer bu din etrafında birleşirlerse, Rus zulmünden de kurtulmak mümkün olacaktı.

Çet-Çelpen bütün vaazlarını çok güzel bir hitabeti olan kızı vasıtasıyla yapıyordu. Bu kızı dinlemek için binlerce kişinin toplandığı oluyordu. Zamanla Çet-Çelpen'in onbinlerce taraftan oldu. Bu Rus hakimiyetinin Altaylarda tehlikeye girmesi demekti. 1904 temmuzunda binlerce Altay Türkü tören için Çet-Çelpen'in çadırı etrafında toplanmışlar, genç kızın ateşli nutkunu ve ilahilerini dinlerlerken, ibadetle meşgul bu silahsız insanlar Rus askerleri tarafından baskına uğradılar. Çet-Çelpen, karısı, kızı ve ileri gelen yirmi kadar müridi tutuklandı. Rus hükümeti Altaylı Burhanistlerin mallarını ve mülklerini yağmaladı. Çet-Çelpen ve arkadaşları ağır ceza mahkemesinde yargılandılar. O zaman Rus devlet dumasında bulunan bazı liberal görüşlü kişiler ve avukatlar onların savunmalarını üstlendiler. Böylece ölüm cezasından kurtuldular[44]. İki yıl sonra Çet-Çelpen Biysk hapisanesinde öldü. Burhanizm hareketi böylece sona ermiş oldu.-

43 Kafesoğlu, **Eski Türk Dini,** s.22-66; H.Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı,** Ankara 1980, s. 15-19; Çavuşoğlu, a.g.m., s.28.

[44] İnan, a.g.e., s.201-203. Burhanizm için bakınız, A.G.Danilin, **Burhanizm,** Gorno-Altaysk 1993.